

Fakahinohino:

Ko e Fakakikihi ko e founga fakamatāpule ia ‘o e aleá ‘i he vā ‘o ha ongo fa‘ahi ‘e ua.

‘Oku toko tolu ‘a e kau mēmipa ‘i he fa‘ahi.

- **Ko e fa‘ahi faka‘iō:**

Fatongia ‘o e fika ‘uluaki:

- Fakahā ‘a e kaveingá mo e tafa‘aki ‘oku nau poupou‘i.
- Fakafe‘iloaki ‘ene fa‘ahi mo e me‘a te nau lea aí.
- Kamata‘aki ‘ene fokotu‘u ha‘ane poini ‘e taha pe ua ke fakamahino‘i‘aki ‘ene fokotu‘ú.
- Toe lea he takai tu‘o uá ke tā ha ngaahi poini kuo fokotu‘u mei he tafa‘aki ‘e tahá pea fakamā‘opo‘opo ‘enau fa‘ahi. ‘E ‘ikai ngofua ke toe malanga‘i tu‘o ua ha poini tatau.

Fika uá:

- Lea he ‘osi e taki ‘o e fa‘ahi faka‘ikai ‘o fakafepaki‘i e ngaahi poini na‘á ne fokotu‘ú. ‘E hoko atu ai pē ‘ene taukave‘i ‘enau fa‘ahi.

Fika tolú:

- Hoko e fika tolú ‘i he ‘osi ‘a e fika ua ‘o e fa‘ahi faka‘ikai. Hoko atu pē Fakafepaki ki he fa‘ahi faka‘ikai pea feinga ke fakaloto‘i e kau fanongó ke nau tui ki he‘enau fa‘ahi.

Ko e fa‘ahi faka‘ikai:

Ko e takí:

- Fakafe‘iloaki ‘ene timí mo ‘enau vahevahé, kamata ai pē hono fakafepaki‘i e ngaahi poini ‘a e tafa‘aki faka‘iō. ‘Oku tapu ha‘ane toe fokotu‘u ha poini fo‘ou ka ko e tā pē mo fakamā‘opo‘opo ‘enau fa‘ahi.

Fika uá:

- Lea leva e fika uá ‘i he ‘osi ‘a e taki ‘o e fa‘ahi faka‘iō ‘o taa‘i ‘a e ngaahi poini na‘á ne fokotu‘ú. Hoko atu ai pē hono taukave‘i ‘enau fa‘ahi.

Fika tolú:

- Fika tolú ‘i he ‘osi pē ‘a e fika ua ‘o e fa‘ahi faka‘iō. Ko hono fatongiá ko e tā mo e fakafepaki mālohi ki he fa‘ahi ‘e tahá mo feinga ke fakaloto‘i e kau fanongó ke nau tui ki he‘enau fa‘ahi.

Ko e anga ‘o e teuteu ki he fakakikihi:

Fie ma‘u ke ngāue fakataha ‘a e ongo timí ki mu‘a ‘o fakahoko ha:

- Laaulea ki he ‘uhinga ‘o e kaveingá
- Lukuluku ha ngaahi fakakaukau felāve‘i mo e kaveingá.
- Vahevahe ‘a e tafa‘aki ‘e lea ai e toko taha ‘o fakatatau ki hono mālohingá.
- Teuteu ha tali ke fakafepaki‘i‘aki hono hoa he fa‘ahi ‘e tahá.

Fie ma‘u ke fanongo lelei ‘a e toko taha ‘oku ‘amanaki ke leá ‘i he taimi ‘oku lea ai e fa‘ahi ‘e tahá ke fakapapau‘i ‘ete tā/fakafepaki ke tō tonu ‘i he me‘a ‘oku fai ai ‘a e aleá.

‘Oku mahu‘inga ‘ete ongó (emotion) ‘i he taimi ‘o e fakakikihi ke ō fakataha mo ‘ete ‘uhingá. ‘Oku tapu ‘ete siofi fakafo‘ituitui ha tokotaha ‘aki ha ‘uhinga mei tu‘a kae nofo taha pē he kaveingá.

Ko e founa totonu eni ki hono fakamaau‘i ha ngāue fakakikihi KA ‘e tau‘atāina pē faiakó ha‘ane toki fili mai ha ngaahi makatu‘unga (Do Statement) ke fakamaau‘i‘aki e ngāue ni ‘o fakatatau ki he levolo takitaha.

- Ko e founa totonu eni ki hono fakamaau‘i ha ngāue fakakikihi KA ‘e tau‘atāina pe faiakó ke ne toki fili mai ha ngaahi makatu‘unga mei he tēpile (Do’s Statement) ke fakamaau‘i‘aki ha fakakikihi ‘o fakatatau ki he lēvolo takitaha.

Ko e anga hono vahevahe ‘o e taimi mo e maaka ki he tokotaha.

Taki ‘o e fa‘ahi Faka‘iō	Taimi		Taki ‘o e fa‘ahi faka‘ikai		
Ngāue	Ngaahi poini ‘oku fokotu‘ú	maaka ‘oku foaki	Taimi	Ngaahi poini ‘oku fokotu‘ú	Maaka ‘oku foaki
Kamata e fakakikihi	5		Faka‘uhinga‘i e kaveingá pea fakafepaki‘i e ‘uhinga ‘a e fa‘ahi faka‘ikai	5	
Faka‘uhinga‘i tonu e kaveingá	5		Faka‘uhinga‘i tonu e kaveingá pea fakafepaki‘i ‘a e fa‘ahi faka‘iō	5	
Talateu ‘a e fa‘ahi faka‘iō mo e tafa‘aki ‘e lea ai e toko taha	5		Kakano ‘o e leá kamata he fa‘ahi faka‘ikai	5	
Kakano ‘o e lea kamata he fa‘ahi faka‘iō	5		Kakano ‘ene leá ‘o fakafepaki‘i pea tā ki he taki ‘o e fa‘ahi faka‘iō	5	
Tu‘unga ‘okú ne fakafofonga‘i (stance)	5		Tu‘unga ‘oku fakafofonga‘i ‘e he toko taha	5	
Anga ‘o e le‘ó	5		Anga ‘o e le‘ó	5	
Sio mo e fakafōtungá	5		Sio mo e fakafōtungá	5	
Ma‘u e loto ‘o e kau fanongó	5		Ma‘u e loto ‘o e kau fanaongó	5	
Fakamā‘opo‘o po	5		Fakamā‘opo‘opo	5	
Fika uá	taimi		Fika ua	taimi	
Poini ke fakafepaki‘i‘a ki e lea ‘uluaki ‘o e	10		Kakano ‘o e leá mo ‘ene tā ki he ngaahi poini ‘a e fikau ua ‘o e fa‘ahifaka‘iō	10	

fa'ahi faka'ikai					
Kakano 'o 'ene ngaahi poiní	10		Kakano 'o 'ene ngaahi poiní	10	
Tu'unga 'okú ne fakafofonga'i (stance)	5		Tu'unga 'okú ne fakafofonga'i (stance)	5	
Anga 'o e le'ó	5		Anga 'o e le'ó	5	
Sio mo e fakafōtunga	5		Sio mo e fakafōtunga	5	
Ma'u e loto 'o e kau fanongó	5		Ma'u e loto 'o e kau fanongó	5	
Fakamā'opo'opo	5		Fakamā'opo'opo	5	
Fika tolu	5		Fika tolu		
Kakano 'o e lea faka'osí ma'á e fa'ahi faka'io	10		Kakano 'o e leá faka'osi ma'á e fa'ahi faka'ikai	10	
Poini 'ene tā ki he fika ua 'o e fa'ahi faka'io.	10		Poini 'ene tā ki he fika ua 'o e fa'ahi faka'ikai	10	
Tu'unga 'okú ne fakafofonga'i	5		Tu'unga 'okú ne fakafofonga'i	5	
Anga 'o e le'ó	5		Anga 'o e le'ó	5	
Sio mo e fakafōtunga	5		Sio mo e fakafōtunga	5	
Ma'u e loto 'o e kau fanongo	5		Ma'u e loto 'o e kau fanongó	5	
Fakamā'opo'opo	5		Fakamā'opo'opo	5	

- * Fie ma'u ke 'oua 'e toe si'i hifo 'i he tu'o tolu he uike hono fakahoko 'o e tipeití.
- * Ngāue'aki e le'o totonu, vave fe'unga pehē ki he ngaahi mēmipa 'o e sinó ki hono fakamamafa'i 'ete ngaahi poiní.
- * Fakalotolahi'i kinautolu ke nau ngāue'aki 'a e lea fakamatāplule mo faka'apa'apa, le'o lahi fe'unga ki he kau fanongó.

Ngāue ma'á e fūnaú:

Ngāue 1: Ngāue fakakulupu iiki.

Fekau ke nau laaulea ki he kaveinga ko ení. “Ko hono ngāue'aki 'o e 'initaneti”.

1. Vahevahe e kalasí ki he ngaahi kulupu iiki pea 'oange ha taimi fe'unga ke nau alea'i e kaveingá.
2. Fili ha sekelitali ke fakamā'opo'opo e tali 'a e kulupú.
3. Lipooti 'e he sekelitali 'enau talí ki he toenga 'o e kalasí.
4. Fa'u 'e he faiakó ha me'afua (criteria) ke fakamaau'i'aki 'enau ngaahi talí.
5. Fakamā'opo'opo 'e he faiakó 'a e mahu'inga 'o e kaveingá. Tokoni ki he vaivai'anga 'o e ongo fa'ahí.
6. Ui e ola 'o e ngāue 'a e ngaahi kulupú.
7. Fakapale'i e fa'ahi 'oku ikuná ke faka'ai'ai 'aki honau 'atamai faka'uhinga me'á.

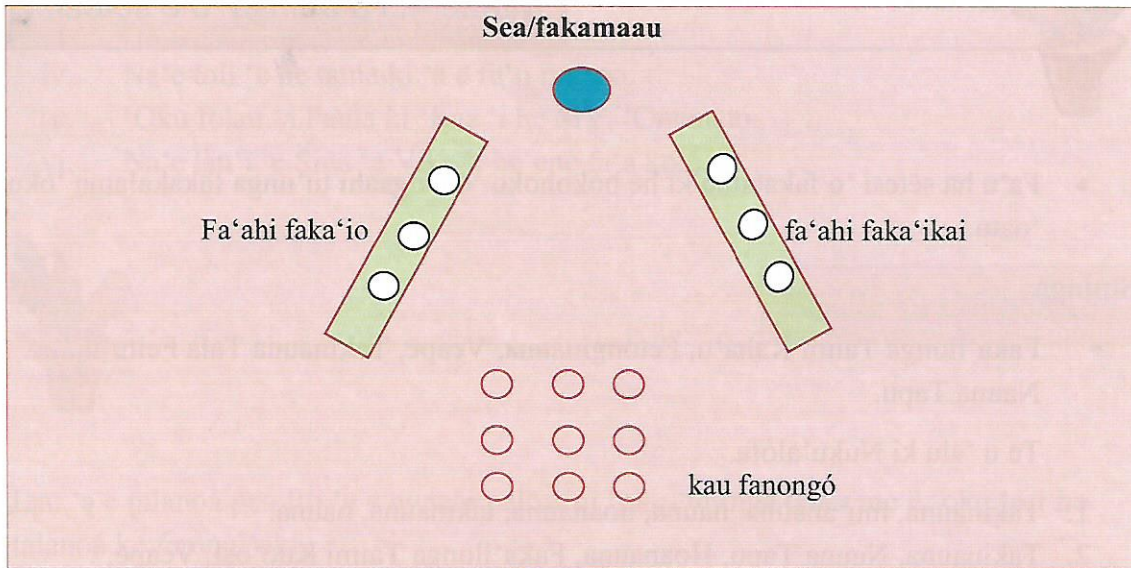

Ngāue 2: Fe'auhi fakakikihi.

Faka'ai'ai e fānaú ke nau mata kakai pea ako ke nau ngāue'aki e le'o lahi fe'unga mo e tō totonu ke fakahoko'aki e fakakikihi. Fie ma'u ke nau lea ke vavevave 'o fakatatau ki he taimi 'oku tuku ke nau lea aí. Fakapapau'i 'oku nau ngāue'aki e ngaahi lea faka'ai'ai mo e lea Tonga ke tohoaki'i mai'aki e tokanga 'a e kau fanongó ki he'enau fa'ahí.

1. Fili ha timi 'e ua ke nau fakafofonga'i e ongo fa'ahí. Tautau toko tolu 'i he fa'ahi.
2. 'Oange ha taimi fe'unga ke nau ki'i laaulea ai ki he kaveingá.
3. Vahevahe 'a e tafa'aki te nau lea aí. Fika 'uluaki, ua mo e tolu.
4. Fili ha taha ke tauhi taimi.
5. Kapau 'e sea pē e faiakó ke sio mo ako ai e kalasí ki he anga hono fakamaau'i 'o e fakakikihi. Fakamahino e lahi 'o e taimi 'e lea ai e toko taha.
6. Tala e tu'utu'uní ki mu'a pea toki kamata e fakakikihi.
7. Fakaafe'i e kau fanongó ke nau lea 'o poupou ki he fa'ahi 'oku nau tui ki aí 'i he 'osi 'a e fakakikihi.
8. Fakamaau'i e ongo fa'ahí 'o fakatatau ki he me'afua (criteria) kuo fa'u 'e he faiakó.
9. Ko e anga ena 'o e ki'i fokotu'utu'u 'oku faka'amu ke ngāue'aki he taimi 'oku fakahoko ai ha fakakikihi.

Kaveingá: “ ‘Oku totonu ke ako nofoma‘u kotoa e ngaahi ako ‘i Tonga ní ”.

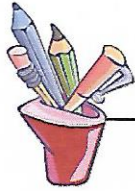

Ngāue 3: Palōvepí mo hono ngāue‘akí.

Fakahoko ‘a e ngāue ki he palōvepi ko eni ‘o fakatatau ki he ngaahi me‘a ko ení.

Palōvepi: “ Pata ‘i lā kuo tu‘u”

- Fakamatala ki he tupu‘anga ‘o e palōvepí.
- Ko e hā e hono ‘uhingá?
- ‘Omi ha ngaahi palōvepi kehe ‘oku nau ‘uhinga tatau mo e palōvepi ko ení.
- ‘Omi ha ngaahi palōvepi kehe ‘oku ‘uhinga fehanga hangai mo e palōvepí ni.
- Fa‘u ha ki‘i talanoa ‘o fakahū ai e palōvepí ke mahu‘ingamālie. Fakahū ha ngaahi palōvepi pe lea Tonga kehe ke fakamālie‘i ‘aki e talanoá.

Ngāue 4: Fa'ahinga 'o e sētesí.

- Fa'u ha sētesí 'o fakatatau ki he hokohoko 'o e ngaahi tu'unga fakakalama 'oku 'oatú.

Sīpinga:

- * Faka'ilonga Taimi Kaha'u, Fetonginauna, Veape, Takinauna Tala Feitu'u, Nauna Tapu.
Te u 'alu ki Nuku'alofa.
- 1. Takinauna, mu'anauna, nauna, hoanauna, takinauna, nauna.
- 2. Takinauna, Nauna Tapu, Hoanauna, Faka'ilonga Taimi Kuo'osi, Veape, Hoaveape.
- 3. Faka'ilonga Taimi Lolotonga, Veape, Hoaveape, Takinauna, Mu'anauna, Nauna Tavale, Hoanauna.
- 4. Faka'ilonga Taimi Kaha'u, fetonginauna, Veape, Hoaveape, Fehokotakingalea, Veape, Hoaveape.
- 5. Faka'ilonga Taimi Kuo'osi, Veape, Hoaveape, Mu'anauna, Nauna, takinauna, Nauna Tapu.

Ngāue 5: Feliuliaki 'o e Sētesí (Active and Passive Voice).

Ko e me'a ke fai ki ai ha tokanga 'i he konga ko ení ko e Feliliuaki 'a e sētesí, 'a ia 'oku femafuliaki 'a e Sapusekí mo e 'Opusekí. 'Oku 'ikai foki ke toe liliu 'a e sipela ia 'o ha fo'i Veape faka-Tonga 'o hangē ko e Veape faka-Pilitāniá ka 'oku kei sipela tatau ai pē ia. 'Oku kei tu'uma'u pē foki mo e 'uhinga ia 'o e sētesí.

Sīpinga:

faka-Tonga

Na'e **kai** 'e Sione 'a e me'akai.

Na'e **kai** 'a e me'akai 'e Sione.

faka-Pilitānia

John ate the food. **'Ekitivi (Active)**

The food was eaten by John. **Pēsivi (Passive)**

- * Fakatokanga'i 'a e kei sipela tatau ai pē 'a e **VEAPE** kae feliliuaki 'a e tu'unga 'o e **Sapuseki** mo e **'Opuseki** 'o e sētesí.
- * Fakatokanga'i 'a e kehekehe 'o e sētesí faka-Tongá mo e sētesí faka-Pilitāniá. 'I he faka-Pilitāniá 'e **liliu** 'a e **sipela** 'o e **veapé** 'i he taimi 'oku liliu ai mei he **'Ekití** ki he **Pēsiví**.

a. Liliu e ngaahi sētesí ko ení mei he 'Ekitiví ki he Pēsiví.

- i. Na'e tolongi 'e Sifa 'a e moá.
- ii. Na'e holoki 'e he matangi 'a e falé.
- iii. Na'e ngāue totongi 'a Mele kia Fatai.
- iv. Na'e toli 'e he tamaiki 'a e fu'u mango.
- v. 'Oku folau 'a Paula ki 'Eua 'i he MV. 'Onemató.
- vi. Na'e lau'i 'e Sina 'a Vika 'i he'ene fa'a kolé.

Ngāue 6: Palōvepi.

Lau 'a e talanoá pea fili 'a e ngaahi palōvepi 'oku 'uhinga tatau mo ē 'oku 'asi he talanoá ke fetongi'aki.

Talanoa

Ko e toki me'a fakaoli ia he'etau mo'uí 'a e fa'ahinga kakai 'oku hangē 'enau ngāué ha (1) **fāngota ki he kato avá**. Kuo hoko ia ko ha fa'ahinga me'a ke fehi'anekina ai kinautolu 'e he kolo 'oku nau nofo aí. Kuo a'u pē ki ha tu'unga kuo hangē ko e lau 'a e palōvepi (2) **sio e mata kae hoka e tala**.

'I he'ene peheé, kuo nau (3) **nofo 'i lelenga** he taimi kotoa 'i he toenga 'o 'enau mo'uí. 'E iku pē ki ha tu'unga 'e tala 'e he kakai kuo nau (4) **hangē ha lalifoá** he koló. Ko hono matāmamá he ko e fa'ahinga kakai ia 'oku 'ikai ke hangē ko e lau ke (5) **ngulungulu 'a fei'umu** pē. Ka ko 'ene kele pē ha me'a honau lotó kuo fakatu'utāmaki he ko e (6) **matemate 'a liku**.

Ngaahi palōvepi:

- A. Tu'utu'u kau tala
- E. Laku maka fai ki moana
- F. Mata lafo lau kai
- H. heka he va'a mei popo
- I. Limua e vaka
- K. Ngū 'a tu'a
- L. Mohemohe 'a kuli fafangu
- M. Malakia 'a mo'osipo
- N. Punufu'u hangē ha vaka Vava'ú.

Ngāue 7: Fa‘u ha‘o ‘ēsei ‘o fakahā ai ‘a ho‘o fakafepaki‘i ‘a e kaveingá.

Kaveingá: “Mamafa ‘o e totongi ‘uhilá”

- lisi e ngaahi poiní ki he lahi taha te ke ala lavá.
- fili e ngaahi poini ‘oku mahu‘inga tahá pea kolosi e ngaahi poini ‘oku ‘ikai fu‘u mahu‘ingá.
- fa‘u ha‘o talateu, ‘o faka‘asi e kaveingá, lisi e poini ‘e tolu ‘oku mahu‘inga tahá.
- palakalafi pē ‘e tolu, fakamatala‘i e poini ‘e taha he palakalafi.
- Fakamā‘opo‘opo ‘i he palakalafi faka‘osí. ‘Omai ha‘o fokotu‘u.
- Vakai‘i e ngaahi faka‘ilonga fakakalamá mo e sipelá ke tonu.
- fakahū ha lea Tonga pe palōvepi ke poupou‘i ho‘o ngaahi poini.

Ngāue 8: Tohi ki he ‘Ētitá.

Ko Paula Hoponoa koe, ‘okú ke nofo ‘i he Houma ‘Eua. Fai ha‘o tohi lāunga ki he Komanitā Polisi ‘oku nofo ‘i he kolomu‘a ‘o ‘Euá. Fakahā ho‘o loto mamahi he lahi ‘o e maumau kuo fakahoko ‘e he fanga puaka, ‘oku fakataka holo ‘i homou koló pehē foki ki he fanga pulu ‘oku tuku ange ‘o maumau ‘i ho ‘api ‘utá. Ko ho‘o tohi na‘e fai ia he ‘aho 25 ‘o Ma‘asi, 2013.

Ngāue 9: Ngāue tauhoa pe fakakulupu iiki.

- a. Laaulea ki he fakatātā ko ená mo hono ngaahi ola kovi.

Ko Sione Fuka koe, ‘ōfisakolo ‘o Neiafu Vava‘u. Fai ha‘o tohi ki he Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tongá, fakahā e loto mamahi ‘a e kāinga ‘i he Lolo ‘a Halaevalú he fu‘u vaka meili ko ena, ‘okú ne tuku ange mai e ‘ahu kona ki he fonuá.

- Lisi e ngaahi ola kovi 'e fakatupu 'e he 'ahu koná ki he fonuá.
- Fakahā ho'o fakafepaki'i mālohi ke toe tau atu ha vaka pehē ki Vava'u.
- Fakamā'opo'opo ho'o ngaahi fakakaukau 'i ha palakalafi pē 'e taha.

Ngāue 10: Faka'uhinga'i.

a. Lau tu'o tolu 'a e kongá tohi 'i laló ke mahino pea fakakakato e ngāue 'oku 'oatú.

a. Laaulea ki he ngaahi kongá sētesi ko ení pea faka'uhinga'i 'o fakatatau ki he kongá tohi.

- “Kuo hangē ko Hiná hono talanoa'i 'o e faito'o konatapú”
- “Kuo hangē 'oku fakata'ane 'a e kupu kotoa 'o e sōsaieti 'i ha tu'unga loó”
- “kapau he 'ikai te tau tokanga 'e ngalulu ai hotau Pule'angá”.

KO E FAITO'O KONA TAPU MO HONO NGAHI NUNU'A.

Kuo **hangē ko Hiná** 'a hono talanoa'i e faito'o konatapú 'i he tapa kotoa 'o e sōsaieti. 'Oku 'ikai foki ke makatu'unga 'eni 'i ha ola pē 'e ma'u mai ai 'e kinautolu 'oku nau faka'aonga'i pe tufaki, ka koe'uhí ko e **nunu'a tamaki** 'e a'usia 'e he tafa'aki kotoa pē 'o e fonuá kae tautautefito pe ki si'otau to'u tupú, 'a kinautolu ko e kaha'u mo e 'amanaki'anga 'o e fonuá. 'Oku 'ikai ko ha kei fanongo talanoa pē he kuo hake mo'oni 'a e fu'u peau 'i Tonga 'i he ngaahi fōtunga mo e ngaahi founga kehekehe. Kuo kamata foki ke fakafōtunga 'a e ngaahi nunu'a tamaki hono **ta'au** 'i he tapa kehekehe 'o e mo'ui, 'i he fakafo'ituitui. 'i he fāmilí mo e nofo 'a e fonuá fakalūkufua.

Ko e uesia faka'atamai 'i hono ma'u 'o e faito'o konatapú kuo kamata ke fakafōtunga. Kuo hā sino e **tafiu** fakasōsiale 'a e nofó he ko hono tūkunga 'eni kuo **hangē 'oku fakata'ane 'a e kupu kotoa 'o e sōsaieti 'i ha tu'unga loó**. Kuo fakahoko 'e ha ni'ihí ha fa'ahinga ngāue pe tō'onga **fesitu'a'aki** mo e me'afua 'o e nofo fakasōsiale 'a e fonuá ni. Kuo a'u pē 'eni ki he holo 'a hono faka'apa'apa'i 'o e mo'ui 'o tatau pē ki he kehē pea mo ho'otá kuo **akafia**.

Neongo ko e **fakaevaha** fakamāmani lahi eni ka 'oku fu'u e'a 'ene **fakaloloma** ange 'i he ngaahi fonua masivesiva hangē ko Tongá. Koe'uhí ko e fakatauele 'a e pa'anga ki hono **fakatōli'a** 'a e holí pea pehē ki he ngaahi fie ma'u kehekehe pē, kuo totongi ai 'a e ni'ihí 'o e to'u tupú ke tufaki 'a e me'á ni he founga 'oku mātu'aki fakapulipuli. 'E lava fēfē nai ke teke'i 'a e **fakatauelé** ni 'o ka 'oku 'ikai ha toe **matavai** ke ma'u mo'ui mei ai. 'Oku toe loloto ange 'a e laveá 'o ka 'oku 'i ha tu'unga faka'ofa fakapa'anga 'a e 'ātakai 'o 'apí. 'O hangē ko e lave 'a Masilou, 'e 'uluaki **fakalato** 'e he taha kotoa ko e **ngafa** 'o e kupu kotoa 'o e sōsaieti he 'oku 'i ai e ngaahi felāve'i 'i he tapa kotoa 'o e fonuá ki hono **tanumaki** 'o e mo'ui 'a e fakafo'ituitui.

Hangē ko e fakatokanga ‘a Mr. H. Bisset (1979) na‘e hā ‘i he Kalonikali Tongá, 1 Fepueli, 1980, “kapau he ‘ikai te tau fa‘ufa‘u ki mu‘a pea kapau he ‘ikai tuku ‘a ‘etau mateuteu mo tokangá, ‘e ma‘u kitautolu ‘e he **me‘á ni** ‘o hangē kohono ma‘u ‘e Nu‘usila mo ‘Aositeleliá. Ne ‘ikai te na **sinaki** fakatokanga‘i ‘a e **tu‘unuku** mai ‘a e **lōmakí** ni ‘o kuo hangē ‘oku fakata‘ane ‘a e kupu kotoa ‘o e sōsaieti ‘i ha tu‘unga loó pea kapau he ‘ikai te tau tokanga ‘e ngalulu ai hotau Pule‘angá.”

Ohi mei he lea ‘a Mr. Bisset (1979), na‘e hā he Kalonikali Tonga (Fepueli, 1980)

Ngāue 11: Lea mo hono ‘uhinga.

e. Kumi he puhá ‘a e fo‘i lea totonu ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e fakamatala taki taha.

1. ‘ulungāanga
2. ‘ikai ke fetaulaki e ‘uhingá
3. mo‘ui‘aki
4. faingata‘a ‘oku hoko ‘i tahi lolotonga e folau ‘a e vaká.
5. hoko mai ha me‘a ‘oku fakamamahi
6. fakaai e holi pe fie ma‘u ‘a ha taha
7. ‘ahi‘ahi‘i pe feinga‘i ke tō ha taha ki ha tu‘utāmaki
8. ma‘u‘anga mo‘ui ‘a ha taha pe kakai
9. fakakakato ha fie ma‘u
10. fatongia totonu ke fua
11. tokoni‘i ha taha ke mo‘ui pe fakalakalalaka e mo‘uí ki mu‘a
12. tomu‘a tala ki mu‘a ke teuteu kei taimi
13. me‘a ‘oku ‘amanaki ke hoko mai
14. faingata‘a lahi ‘oku ‘amanaki ke hoko mai/‘uha lahi ‘o ngoto ‘a e fonuá
15. moveuveu ‘a e fonuá.

* 'Oku 'i ai e ngaahi fo'i lea 'oku sipela mei lalo ki 'olunga, sipela mei 'olunga ki lalo, sipela fakaholomui, sipela mei mu'a ki mui.

s	e	h	u	v	i	k	a	m	ō	l	v	e	f
a	f	i	k	a	s	a	l	u	m	e	n	o	e
f	a	k	a	t	a	u	e	l	e	f	e	k	s
l	v	f	i	s	o	l	i	f	k	u	v	u	i
u	t	a	f	i	h	u	s	a	m	l	n	p	t
e	o	p	a	n	a	t	o	m	a	u	m	o	u
p	f	u	k	a	p	e	s	u	t	n	o	h	a
n	a	s	a	k	u	l	u	l	a	g	n	i	'a
i	k	v	e	i	l	s	k	o	v	a	k	u	k
t	a	n	u	m	a	k	i	f	a	a	u	l	i
e	l	e	p	u	f	a	l	a	i	n	l	o	a
n	a	t	o	t	a	p	a	m	a	g	a	f	m
i	t	u	s	m	g	o	p	o	f	a	p	e	i
f	o	'u	e	o	n	v	e	l	e	l	e	e	s
u	s	n	l	s	n	m	n	o	h	i	n	i	e
p	t	u	v	e	k	u	e	l	u	l	u	s	i
f	a	k	a	t	ō	l	i	a	k	u	h	o	f
a	e	u	f	i	k	m	n	k	o	h	t	u	o
								a					
								f					

Muimui'i e Ngāue 'a e Fānau akó.

Kuo pau ke vakai'i 'e he kau faiakó 'a e ngāue pē 'oku lava ke fakahoko 'e he fānau akó fekau'aki mo e 'Iuniti ko ení ka 'oku 'ikai fie ma'u ke lekooti e ngāue kotoa pē 'a e ki'i tamasi'i akó 'i he 'Iuniti kotoa pē.

'Oku totonu ke lekooti 'e he faiakó 'a e fānau ako 'oku vaivai pe faingata'a'ia mo e ni'ihí 'oku fu'u sai 'aupitó. Ko e ni'ihí ko ení, 'oku fie ma'u ha tokanga makehe ki ai 'a e faiakó ke 'i ai ha taimi tokoni makehe ki he kau vaivai pea teke 'a e kau mālohí

ke nau hoko atu kae ngāue pē 'a e toengá 'i he ngāue anga mahení. Kapau leva 'oku fu'u tokolahi e fānau ako 'oku faingata'a'ia pea 'oku totonu ke fakalelei'i e founa faiakó.

Founa ki hono Muimui'i 'o e Ngāué:

- * Siofi e ngaahi ngāue 'oku fakahoko 'e he fānau akó. (Fanongo mo e Lea)
- * Fakatokanga'i e ngāue laukonga mo e ngāue tohi 'a e fānaú.
- * Vakai'i 'enau fanga ki'i tohi mo 'enau fanga ki'i maaú.

Fokotu'utu'u	Kaveinga: 'Oku totonu ke teunga ako 'a e fānau ako kotoa pē.	Fōtunga 'o e Lea Kalama/Sipela.
Fakahā e tu'unga 'o e fakakikihí.	'Oku totonu pe ke fakamalohi'i mo faka'ai'ai e fānau akó ke nau polepole mo manako foki ke tui honau teunga akó. Ko e teunga akó foki 'okú ne faka'ilonga'i 'oku tatau e tokotaha kotoa 'oku ako 'i he 'apiako ko iá.	Ngāue'aki 'o e lea <i>totonu</i> ke fakahā e fakakaukau 'a e tokotaha fa'utohi.
Fakakikihi 'uluaki	'Uluakí , 'oku tatau e kakai kotoa pe 'oku nau kau ki ha fa'ahinga me'a pe kulupu pe feitu'u. 'I he sōsaieti kotoa pē , 'oku hā mahino 'a e kakai 'oku nau masivá pea mo e kakai 'oku nau ma'ume'á. 'Oku 'uhinga e tui 'o e teunga akó ke fakahaa'i 'oku taha 'a e toko taha kotoa 'i he 'apiako, tatau ai pē pe ko e masiva pe ma'u me'a pe ko e fē motu 'oku ha'u mei ai mo e fāmili na'e tupu ai. Hangē ko eni, na'e tokolahi 'a e fānau ō mai mei	Ngāue'aki 'a e ngaahi fehokotakingalea hangē ko e <i>'Uluaki, Ua, Tolu</i> ke faka'ilo mai ko e poini fo'ou 'oku 'amanaki fakamatala mai.
Fakamo'oni	Vava'u, Ha'apai, Niua, 'Eua ke ako 'i he ngaahi kolisi 'i Tongatapu, pea na'e 'ikai 'ilo'i 'a e feitu'u ne nau ha'u mei ai koe'uhi ko e ngāue'aki e teunga akó. 'Oké te toki 'ilo pē ha'ate talanoa ki he toko taha ko iá. Na'e pehē pē foki 'a hono fokotu'u 'o e Ako Ma'olunga 'o Tongá. Na'e hū ki ai 'a e masiva, ma'ume'a, tu'a, hou'eiki, kakai mei motu, 'uta, mo Nuku'alofa. Neongo 'enau kehekehe he tu'unga fakapa'angá, tu'unga fakahou'eiki mo e feitu'u ne nau omi mei ai ka na'e hanga 'e he teunga akó 'o fakahaa'i 'oku nau tatau pē 'i he 'apiakó.	Ngāue'aki 'a e hoanauna hangē koe <i>ange, toe</i> , ke fakamatala'i 'a e kovi pe koe sai.
Fakakikihi ua mo hono	Ua , 'oku toe taha ange 'a e fānau ako 'i he'enau tui 'a e teunga ako pe 'e taha. 'Okú ne fakatupu 'a e loto ngāue fakataha	Ngāue'aki e ngaahi lea 'oku fehanganagai honau 'uhinga ke fakamahino'aki 'a e taumu'a e fakakikihi 'oku fai hangē ko e <i>masiva/ma'ume'a</i> ,
Fakaikiiki		

Fakamo'oni	'i he fānau koe'uhi ko e ongo ko ia 'oku nau taha pe, 'i he tui 'o e teunga pe taha. 'I hekuongá ni, 'oku lahi 'aupito 'a e tu'u hake 'a e kau kolisi tutuku 'o e ngaahi 'apiako, 'o tokoni'i'a e 'apiako lolotongá. Ko e fakahaa'i eni na'a nau tui 'a e teunga pe taha 'a ia na'a nau polepole ai. Hangē ko eni, na'e 'omai e lakalaka 'a e kolisi tutuku 'o e Ako Ma'olunga 'o Tonga mei Nu'usila ki he katoanga'i honau 'aho 'i he 2005, na'a nau teunga faiva 'aki 'a e lanu koula, mo e lanu melomelo fakapōpō'uli. Ko e fakahaa'i eni 'oku nau kei polepole pē he lanu 'o e teunga ako na'a nau tui lolotonga 'enau kei akó. 'Oku a'u pē 'o ngāue'aki 'e he kau kolisi tutukú 'a e lanu honau 'apiakó ke vali 'aki honau ngaahi fale nofo'angá.	<i>tu'a/hou'eiki, motu, 'uta/Nuku'alofa.</i> Ngāue'aki 'a e mui'ilea ko e -'i hange ko ia 'i he <i>faka'ilonga'i, fakamalohi'i, tokoni'i, fakafaikehekehe'i.</i>
Fakakikihi tolu		Ngāue'aki e mua'ilea ko e faka-, hangē ko ia 'i he <i>faka'ilonga'i, fakamālohi'i, fakafaikehekehe'i.</i>
Fakaikiiki		
Fakamo'oni	Tolú, ko e ngāue'aki e teunga ako 'oku faingofua ange ai hono lava 'e he kakai 'o fakafaikehekehe'i 'a e 'apiako mei he 'apiako. 'Oku lahi foki 'a e ngaahi 'apiako 'a e Pule'anga pea pehē mo e ngaahi siasí. Ko e Siasi 'oku tokolahi taha honau ngaahi 'apiako ko e Siasi Uēsilianga Tau'atāina 'o Tongá. Ka 'oku lava 'e he teunga ako 'o fakafaikehekehe'i 'a e fānau fefine 'i he Kolisi Kuini Sālotē mei he fānau fefine 'oku nau ako 'i he Ako Ma'olunga ko Tupou. Pea pehē pe 'a e lava ke fakafaikehekehe'i 'a e Kolisi Tongá mei he Ako Ma'olunga 'o Tongá.	
Fakama'opo'opo 'o e fakakikihi	Ko ia, 'oku ou pehē 'oku fu'u mahu'inga 'aupito 'a e ngāue'aki 'o e teunga akó koe'uhi he 'oku taki ai 'etau tokangá ki hono tokangaekina tatau pē 'a e kotoa 'o e fānauakó 'i he 'apiakó. Pehē foki ki he uouangataha e fānau koe'uhi ko 'enau ongo'i 'oku holoki e 'a vahevahe 'o e kehekehé 'e he teunga akó. 'Ikai ngatapē ai, ka 'oku lava 'e he teunga akó 'o fakafaikehekehe'i 'a e 'apiako mei he 'apiako.	Ngāue'aki e ngaahi kamata'anga 'o e sētesi ke fakafehokotaki 'a e fakakaukau 'o e sētesi ki he sētesi hangē ko e <i>'I he sōsaieti kotoa pē, Na'e pehē pē foki, 'I he kuongá ni, Pehē foki, 'Ikai ngata pē ai.</i>

Fokotu‘utu‘u	Kaveinga: “Ko e lelei ‘o e nofo ‘a Kāingá”	Fōtunga ‘o e Leá Kalama/Sipela
Talateu fakahā ai ho‘o kaveingá, tafa‘aki ‘okú ke taukave‘í, lisi ai mo ho‘o ngaahi poiní pe tefito‘i fakakaukau. Sino Fakamatala‘i e fo‘i poini ‘e taha ‘i he palakalafi ‘e taha. ‘Omai e sīpinga mahino ke ne poupou‘i ho‘o ngaahi poiní pe tefito‘i fakakaukau. Fakamā‘opo‘opo	‘Okú totonu ke kei tauhi pe ‘a e nofo ‘a Kaingá koe‘uhi ‘oku lahi hono ngaahi lelei. ‘Okú ou poupou‘i lahi ‘aupito ‘a e kaveingá ni he ko e tala ia na‘e tuku‘au mai mei mu‘á pea ‘oku tau ‘ilo hono lelei. ‘Okú vahevahe ‘a e ngaahi fakakaukau ‘o e kaveingá ni ki he ngaahi konga lalahi ‘e tolu. ‘Uluakí, ko e fetokoni‘aki, ko etaha ia ‘o e ngaahi lelei ‘o e nofo ‘a kāingá. Ua, ‘oku hanga ‘e he nofo ‘a kāingá ‘o fanau‘i ‘a e me‘a ko e fe‘ofa‘ofani. Tolu, ‘oku fakamo‘ui ‘e he nofo ‘a kāingá ‘a e faa‘i kavei koula ‘o e anga e nofo faka-Tongá. ‘Uluaki, ko e fetokoni‘aki. ‘I Tongá ni he ngaahi ‘ahó ni, ‘oku kei mālohi e me‘a ko e fetokoni‘aki ‘i he nofo ‘a kāingá. Hangē ko e taimi ‘oku fai ai ha me‘afaka‘eiki he fāmilí. ‘Okú fai tu‘utu‘uni toko taha pē ‘a e ‘ulumotu‘á ki he ngaahi me‘a ke fai pea ‘oku fakaongoongo mo talangofua kotoa ki ai e toenga ‘o e fāmilí. Koe‘uhí ko ‘enau tokolahí, ‘oku nau taki taha atu pē fatongia ‘o lava ai pē me‘a faka‘eiki ko iá. Ko e lelei ia ‘o e nofo ‘a kainga, he ‘oku tupu meí he fakakaukau ko eni ‘a e lea ko ia ko e makafetoli‘akí. Ko hono ‘uhinga, ‘oku te tokoni ki hoto kaingá he ‘aho ni, pea te nau tokoni mai kinautolu ‘apongipongi. Ko hono uá, ‘oku fakatupu ‘e he fetokoni‘akí ‘a e fe‘ofa‘ofani. ‘I he taimi ‘oku nofo fakataha ai e kāingá ‘oku lahi ange ai e taimi ke nau vahevahe pē me‘a ‘oku nau ma‘u, hangē ko e taimi ‘o e feime‘atokoni ‘oku nau ala fakataha pē ‘o ngaohi. Pea ‘i he taimi ‘oku moho aí ‘oku nau ma‘u fakataha pē. Ka ‘i ai ha me‘a ha taha ‘oku ma‘u, ‘oku nau fe‘inasi‘aki kotoa pē ai e fāmilí, hangē ko e paloveape Si‘i femolimoli‘i. ‘Ikai ngata aí, ka ‘oku lahi	Ngāue‘aki e ngaahi hoaveape ke fakamamafa‘i e tafa‘aki ‘okú ke taukave‘í. Hangē ko e <i>lahi</i>, ‘<i>aupito</i>. Ngāue‘aki e ngaahi kupu‘i lea ke fakafehokotaki e ngaahi fakakaukau ‘o e ngaahi palakalafi hangē ko e <i>‘Uluaki, Ko hono ua, Ko hono tolu, Ko hono ‘uhinga</i>. Ngāue‘aki e ngaahi lea Tonga pe paloveape ke ne fakamālie‘i e fakamatalá hangē ko e <i>Si‘i femolimoli‘i</i>.

‘Ai ha‘o lau fakalūkufua ki he kaveingá.	e taimi ‘oku nau feohi aí pehē ki he‘enau fānaú pea ‘oku nau maheni mo felātani pea nau fe‘ilongaki foki, pea ‘oku ‘i ai leva e fa‘ahinga ongo makehe ia ‘o e fe‘ofa‘ofaní ‘oku ma‘u ‘i he taimi ‘o e nofo ‘a kāingá. Ko hono tolú, ‘oku fakamo‘ui ‘e he nofo ‘a kainga ‘a e faa‘i kavei koula ‘o e anga e nofo Faka-Tongá. Ko e taimi ko ē ‘oku nofo fakataha ai e kāingá, pea ‘oku lava ke fakahaa‘i tonu heni ‘a e tala tukufakaholo ‘o e fonuá, ‘a e ‘ulungaanga faka‘apa‘apá, feveitokai‘aki, tauhivaha‘a mo e lototō. Ko hono ola, ko e toe ma‘uma‘uluta ange ‘a e nofo. Hangē ko hono tauhi e feveitapui he vaha‘a ‘o e tuonga‘ané mo e tuofefiné, faka‘apa‘apa ‘a e fānaú ki he mātu‘á mo e ngaahi ‘ulungaanga faka‘apa‘apa kehekehe ‘oku lava ke fakahaa‘i ‘i he nofo ‘a kāingá. Ko ia ai, ‘oku kei lelei ange pē ke tau kei tauhi e nofo ‘a kāingá koe‘uhí he ‘oku kei ma‘uma‘uluta ange ai e nofó pea ‘ikai ngata aí ka ‘oku lava ke kei pukepuke ‘a fufula ‘a ‘etau ngaahi taufatungamotu‘á, peá ka pehē ‘e tu‘uloa ‘a ‘eni fonua ‘o lauikuonga pea tuputupu‘a.	
---	---	--

Fokotu'utu'u ki hono ako 'o e Lēsoni Lea Faka-Tongá 'i he 'Iuniti 10.3

'IUNITI 10.3: FA'U TALANOA.

Konga Lalahi: Lea ki he Tali, Fakafōtunga mo e Tala.

Konga Iiki: Anga 'o e Leá – Fa'u Talaoa

OLA: Ke lava e tokotaha akó 'o ngāue tau'atāina 'i he leá mo e fanongó, laukongá mo e faka'uhingá, tohi e fakahoko ngāué 'i he fōtunga kehekehe ki hafa'ahinga kulupu pē 'o fekau'aki mo ha Fa'u Talanoa 'i ha feitu'u pē.

Taimi: Uike 3-4

		FA	SL
1. Ko hono fokotu'utu'u 'o e Leá 'i he fōtunga kehekehe ke ne a'usia ha ngaahi taumu'a.	i. Fakahā mahino e Kaveinga 'o e talanoá	EA	1
	ii. Fakahā mahino e hingoá 'o e tokotaha 'oku fakatefito ai e talanoá	EA	1
	iii. Fakahā mahino e feitu'u mo e taimi na'e fakahoko ai e talanoá	EA	2
	iv. Fakahā mahino e talateu 'o e talanoá	EA	1
	v. Fakapapau'i 'oku fakapalakalafi e talanoá pea hokohoko lelei	EA	1
	vi. Tānaki ha fakamatala kehekehe mei ha ngaahi ma'u'anga fakamatala falala'anga ke fa'u'aki ha talanoa faingofua pē	EA	2
2. Ko hono ngāue'aki 'o e Leá 'i hono feitu'u totonu	i. Ngāue'aki e ngaahi lea mahino mo faingofua he taimi 'oku fai ai ha talanoa	EA	2
	ii. Fakahā e ngaahi lea faka'apa'apa mo fakamatāpule he taimi 'oku fai ai ha talanoa	EA	1
	iii. Ngāue'aki e ngaahi lea totonu ki he kakai totonu 'i he feitu'u totonu	EA	2
	v. Ngāue'aki e tō (tone) totonu pea mita e mahu'ingamālie e talanoa 'oku fakahokó.	EA	2
Konga Iiki : Fōtunga 'o e Leá OLA: Ke lava 'e he tokotaha akó 'o ngāue'aki (apply)tau'atāina mo fakahoko 'ene pōto'i 'iló mo e fongá 'i he taimi 'okú ne fakatonulea'i mo fa'u ai ha lea, tohi pe tohi fakatātā (visual texts)'oku faingata'a angé			
3. Ko e 'ilo mo e fongá ke lea mo fanongo	i. Fakafehu'i ha me'a na'e 'ikai mahino lolotonga ha talanoá.	EA	1
	ii. Fakahoko ha fetalanoa'aki 'i he fongá fakamatāpule.	EA	1
	iii. Ngāue'aki e kupu 'o e sinó ke fakamahino'aki e ongó(feelings), fakakaukaú pe ko e talanoa 'oku fakahokó.	EA	1

	iv. Fanongo tokanga mo tñaki e ngaahi fakamatala ‘oku fie ma’u mei ha talanoa, fakamatala pe kakai na’e faka’eke’eké.	EA	1
	v. Tñaki ha ngaahi fakamatala ‘oku pau mo falala’anga ke fa’u’aki ha talanoa	EA	2, 3
	vi. Talanoa’i ha Kaveinga ‘oku lolotonga hoko ‘i he fonuá	EA	1
4. Ko e ‘ilo mo e founa ke laukonga mo faka’uhinga tohi.	i. Lau lelei pea pu’aki lea tonu mo mahino e ngaahi talanoa mo e fakamatala kotoa pē.	EA	1
	ii. Laukonga faka’ata (scan) mo laukonga fakavave (skim) ‘o ngāue’aki e ngaahi tefito’i leá (clauses) mo e kupu’i leá (phrases), sētesi pulé mo e tefito’i kaveingá ke ma’u e ‘uhinga ‘o e talanoá	EA	1, 2
	iii. Fokotu’utu’u e talanoá ki he’ene hokohoko lelei pea tatafe lelei ki he kau fanongó	EA	3
	iv. Faka’uhinga ha fakatātā pe kalafi mei he talanoa	EA	3
	v. Fakahoa ha ngaahi fakamatala mei he ngaahi feitu’u kehekehe	EA	3
5. Ko e ‘ilo mo e founa ke fa’u tohi.	i. Fa’u ha talanoa ‘o muimui pau ki he fakahinohinó	EA	3
	ii. Faka’uhinga’i ha ngaahi lea fo’ou, kongá lea ‘oku ‘asi he talanoá	EA	3
	iii. Fakafonu’aki ha ngaahi lea ‘a e setesi pe palakalafi ke mahu’ingamālie	EA	2
	iv. Fakahū ha lea Tonga pe palovepi he talanoá ke mahu’ingamālie	EA	2
	v. Ngāue’aki e tā fakatātā, mape, tēpile pe kalafi ke fakamahino’aki e fa’u talanoa	EA	2
	vi. Tali ha ngaahi fehu’i faingofua mei he talanoa na’e laú	EA	1, 2
	vii. Fakamatala’i e ngaahi me’a mahu’inga na’e hoko he talanoá	EA	2
	viii. Palani ha ki’i ngāue ke fakahoko’aki e fakatotolo	EA	3
	ix. Fakamatala’i ha kongá na’á ke sai’ia pe fehi’a ai he talanoá	EA	2
6. Ke ngāue’aki e ngaahi ‘iló mo e ngaahi founá ke faka’uhinga mo fokotu’utu’u ‘a e ngaahi fakakaukau mo e fakamatalá.	i. Liliu e ngāue mei he fotunga ‘e taha ki ha fotunga ‘e taha	EA	3
	ii. Fokotu’utu’u e fakakaukau ki he’ene hokohoko lelei mo mahu’ingamālie.	EA	3
	iii. Faka’uhinga’i e ngaahi tefito’i fakakaukau ke mahu’ingamālie pea ‘omi ha sipinga ke poupou	EA	3
	iv. Fakahū ha lea Tonga pe palōvepi ke fenāpasi mo e fakamatalá	EA	1
	v. ‘Analaiso ha talanoá pea ‘omi mo ha sipinga ke poupou’i’aki	EA	3

7. Ko e ngaahi faka'ilonga mo e kalama tonu mo fe'unga ke ngāue'aki ki he leá mo e tohí.	i. Ngāue'aki 'a e ngaahi: • Fehokotakingalea, • Hoanauna, Hoaveape • Takinauna 'i he taimi 'oku fa'u ai ha talanoa	EA	2
	ii. Fakatonutonu e ngaahi lea halá 'o ngāue'aki e ngaahi faka'ilonga kalama tonu.	EA	2
	iii. Liliu e lea pe sētesi 'o fakatatau ki he fiema'u 'a e fehu'i	EA	3
8. Ko e ngaahi founa ki he fakahoko ngāué.	i. Fakatahataha 'i e ngaahi fakamatala kuo tñakí 'o fa'u'aki e talanoa	EA	3
	ii. Fakamatala 'i ke mahu'ingamālie e ngaahi tefito 'i fakakaukau takitaha	EA	2
	iii. Fakahingoa e ngaahi kongokonga mahu'inga 'o ha kalafi pe fakatātā	EA	1
	iii. Fakamatala 'i e 'ulungāanga 'o ha tokotaha na'e 'asi he talanoá	EA	1
	iv. Lisi e hingo 'o e kakai na'e 'asi he talanoá mo 'enau ngāue takitaha na'e fai.	EA	2
Konga Iiki: Fakakaukau mo e Fifili ki he Leá. OLA: Ke lava 'e he tokotaha akó 'o faka'uhinga'i, fakatonulea'i mo vakai'i (sivi'i) e fa'u tohi 'a e ni'ihí kehé pea mo 'ene fa'u tohi ke fakatefito mei ai 'ene fili hono manakó.			
9. 'Oku lava ke faka'uhinga'i (fakatonulea'i) kehekehe e ngaahi tohi.	i. Fakahoa mo fakafaikehekehe 'i 'a e ngaahi fakakaukau mei ha ongo talanoa	EA	3
	ii. Faka'uhinga'i e ngaahi fakatātā 'oku 'asi he talanoá	EA	3
	iii. Fakamā'opo'opo e talanoá 'aki ha fakakaukau 'i ha palakalafi ke ne katoi e ngaahi fakakaukau	EA	4
10. 'Oku fa'u e ngaahi tohi 'o fakatatau ki he ngaahi taumu'a, 'uhinga mo e manako 'o e tokotaha fa'u tohi	i. 'Analaiso 'a e founa 'oku ngāue'aki 'e he tokotaha fa'u tohi ke a'usia ha taumu'a.	EA	3
	ii. Fakapapau 'i 'oku lau ngofua pea manakoa e talanoa kuo fa'ú 'e he kau fanongó	EA	1
11. Kuo pau ke fokotu'utu'u e tohi ke a'usia hono taumu'á.	i. Fokotu'utu'u e ngāue 'i he founa totonu, mahino mo faingofua e a'usia e taumu'á	EA	3
	ii. Fakamā'opo'opo e talanoá 'i ha palakalafi ke fakatahataha 'i e ngaahi fakakaukau	EA	4

Fakapapau 'i 'a e ngaahi founa 'oku ngāue'aki 'i he ngaahi tohi mo e ngaahi fakatātāá. (kakai 'oku kau 'i he talanoá, feitu'u mo e taimi na'e hoko ai e talanoá, kaveinga, akonaki)

Fakahinohino:

Ko e ngaahi me’a mahu’inga, ‘oku fie ma’u ke fakapapau’i ‘i he taimi ‘oku lau pe fa’u ai ha talanoa.

Sīpinga:

- Ko e **taimi** mo e **feitu’u** na’e fakahoko ai e talanoá (Setting).
- Ko e ngaahi me’a mahu’inga na’e hoko ‘i he talanoá (event).
- Fekau pe akonaki ‘oku ‘omai ‘e he talanoá (Theme).
- Hingoa ‘o e talanoá
- Kakai ‘oku nau kau ‘i he talanoá (Character).
- Tokotaha na’á ne tā fakatātaá. (Illustration).
- ‘Oku mahu’inga foki ke fakapapau’i ‘oku ngāue tonu’aki e ngaahi faka’ilonga fakakalamá. Hangē ko e Toloī, Fakamamafa Pau, Fakau’a, Koma, Vahevahe Lea, Faka’ilonga Lea Ofo, Faka’ilonga Fehu’i.
- ‘I he taimi ‘oku lau ai ha talanoa, lau ke mita ‘o ngāue’aki e ngaahi faka’ilonga fakakalamá pea totoka mo tafe lelei, he ‘e tokoni lahi ia ki hono fakamahino’i ‘a e ‘uhinga ‘o e talanoá.
- Lau tu’o tolu e talanoá. Hili e lau tu’o uá, lau e ngaahi fehu’í pea faka’ilonga’i e ngaahi konga he talanoá ‘oku falāve’i mo e ngaahi fehu’í.
- Toe lau faka’osi pea kamata tali e ngaahi fehu’í.

KO E TA’AHINE MO ‘ENE HINA HU’AKAU

‘I he ‘aho ‘e taha, na’e ‘alu ha ta’ahine masiva ki he kolomu’á ke ‘ave ha’ane hina hu’akau ke fakatau, ‘o ne hili ‘a e hiná ‘i hono ‘ulú, ‘o hangē ko ‘enau fa’a fai ‘i he fonua ko iá. Lolotonga ‘ene ‘alú na’á ne fakakaukau ‘i hono lotó, “Ko e pa’anga te u ma’u ‘i he hu’akaú ni te u fakatau’aki ia ‘a e ngaahi fo’i moa pea toki kakato ‘eku tolungeaú. Neongo ‘e kovi ha ni’ihi, ka kuo pau ke ma’u ha ki’i moa ‘e toko uangeau tupu ‘o ka fōfoa’i. ‘E fe’unga pē ‘enau lalahi kuo hoko ‘a e faha’ihita’u, ‘oku ma’ungata’a ai ‘a e fanga moá pea te u ma’u ai ha pa’anga lahi. Te u fakatau leva ha kauni fo’ou ki he faka’osita’ú. ‘E fēfē nai hono lanú? Ko e lanu mata ‘apē ‘e hoa mo hoku angá. Teu ‘ai ‘i he katoangá pea te u **tohoaki’i** mai e tokanga ‘a e kau talavou, ka ‘e ‘ikai te u tokanga au ki ha taha ‘o kinautolu, ka ‘o ka lau ‘ofa mai ha taha, te u fīngofīngō pē mo kalokalo ‘o **fulitu’a** ki ai”.

Na’e pehē ‘a e mo’ua ‘o hono lotó, na’e ngalo ‘a e hu’akaú pea ‘i he’ene pehē ke fīngofīngō mo kalokaló, na’á ne ‘ai ‘o fakatāta’a’i pea ‘iloangé na’e tō ‘a e hiná ‘o mafahi pea mahua ‘a e hu’akaú pea mole kotoa ‘ene ‘amanakí.

Tatali hono lau e lahi ‘o e fua’i moá kae ‘oua leva ke fōfoa’i.

(to ‘o mei he Fepale ‘a ‘Isopé)

Ngāue ma’á e fūnaú:

- Fai ha‘o tohi ki he ‘ētita ‘o e talanoá, **“Ko e ta‘ahiné mo ‘ene hina hu‘akaú”**. Fakamatala‘i ‘a e fa‘ahinga ongo, na‘á ke ma‘u ‘i ho‘o lau ‘a e talanoá. Ko e ngaahi me‘a eni ‘e ala tokoni ki ho‘o faitohí.
- 1. ‘I he taimi na‘á ku kamata lau ai ‘a e talanoá, na‘á ku fakakaukau ki he ‘ulungāanga ‘o e tokotahá ni
- 2. Ko e konga mahu‘inga taha ‘o e talanoá ko e
- 3. Na‘á ku ‘ilo ko e tokotaha na‘e fakatefito ki ai
- 4. Ko e konga mahu‘inga ‘e taha ‘o e talanoá ‘oku ou loto ke fakahā ko e
- 5. ‘I he taimi na‘e ‘osi ai ‘eku lau e talanoá, na‘á ku ongo‘i.....
- 6. Ko e lēsoni pe fekau mahu‘inga, na‘á ku ako mei he talanoá ko ení,
- 7. Ko e palōvepi fe‘unga taha mo e talanoa ko ení ko e

Ngāue 2: Talanoa Fakatātā.

Ola ke a‘usiá:Fokotu‘u ha ngaahi makatu‘unga (criteria) ke fakatefito mei ai hano fakamaau‘i ha talanoa. Hangē ko e:

- * tefito‘i fakakaukau - 5
- * fokotu‘utu‘u ‘o e siteisí - 5
- * fe‘unga e teunga ‘oku ngāue‘akí - 5
- * fakafōtunga ‘a kinautolu ‘oku kau ‘i he talanoá -5
- * anga ‘o e le‘ó-5

Fakahinohino:

- Ngāue fakakulupu ‘o laaulea ki he talanoá pea vahevahe e ngaahi konga ‘i he talanoá ‘e fakahoko ‘e he tokotaha.
 - Laaulea ki he anga hono fokotu‘utu‘u ‘o e siteisí, teunga te nau tuí mo e ngaahi fakafōtunga kehekehe te nau fakahoko ke hangē pē ko e talanoa mo‘oní ia.
 - ‘Uluaki fakaangaanga e talanoá pea toki fakahoko faka‘osi hono fakatātaa‘í ‘o fakatefito mei he ngaahi fakalelei na‘e faí.
- a) Fakatātaa‘i fakakulupu ‘a e talanoa ki he **“TA‘AHINE MO ‘ENE HINA HU‘AKAU”** pea ngāue‘aki e ngaahi me‘afua (criteria) ‘i ‘olungá ke fakamaau‘i ‘aki e talanoa fakatātaa.
- e) Fakaanga‘i ‘e he ngaahi kulupu kehé ‘a e vaivai‘anga ‘o e kulupu na‘e toki ‘osí.

Ngāue 3: Ngaahi konga mahu'inga 'o e talanoá.

Fakamahino 'o e ngaahi me'a na'e hoko he talanoá (events)

TU'I TONGA KO TELE'A

Ko e talanoa mālie foki 'o Talafaivá 'a ē na'e kamata ai 'a e fo'i palōvepi faka-Tonga ko ia ko e, **"ko fo'ui ne fai"**. Na'e 'ave 'e Tele'a 'a Talafaiva 'o tuku he motu 'i Vava'u ko 'Euakafa, ko e fefine talavou mo'oni. Na'e langa ai hono palasí pea 'ai mo hono 'ā. Na'e hā'ele takai 'a e ongo me'á ni 'o 'afio ki he faka'ofa'ofa e palasí pea pehē foki ki he malu hono 'aá. Na'e fakatokanga'i 'e Talafaiva ha fu'u fo'ui 'oku tu'u pē 'i tua'ā 'o hope mai hono va'á ki loto'ā. Ne me'a ange 'a e ta'ahiné ki he tu'í ke tā e fu'u 'akaú na'a fakatu'utāmaki kiate kinaua he kaha'u. Na'e **lōlōfia** pē 'a e tu'í 'o ne folofola ange 'oku 'aonga pē ki he fakamalumu'anga.

Ne ongo e talavou 'o Talafaivá 'i he fonuá kotoa. Na'e vivili ai e loto 'o Lolomana'ia 'o Makavé ke 'alu mu'a 'o vakai pe 'oku mo'oni koā e talanoá. Na'e 'a'alo mai leva e māna'ia ni hono ki'i pōpao ki he motú. Mālie he na'e 'ikai ke fakatokanga'i ia 'e ha taha. Na'á ne vakai foli he motú 'o ne fakatokanga'i e fu'u fo'uí. Lolotonga ko ení kuo hā'ele 'a Tele'a mo 'ene kau toutaí 'o siu. Ko e me'a na'e anga maheni'aki 'e he tu'í he meimei pō kotoa. Kae kehe na'e feinga atu 'a e māna'ia ni 'o na felōngoaki mo Talafaiva. Na'á na fakatou mo'utu'ua he taimi na'á na 'uluaki fekitengaki aí he na'e fōngia hona lotó he femanako'akí, neongo ko 'ena toki fesiofaki ē. Na'á na pōlave ai pē pea toki foki 'a Lolomana'ia.

Hengihengi 'ahó kuo **liuaki** mai e tu'í mo e **fakatu'amelie ki he'ene taunga he fu'u telie**. Ka na'e fehalaaki 'ene 'amanakí he tā ko ē ne kaiha'asia 'ene koloá. Na'e a'u mai pē 'o 'afio'i 'a e me'a kuo hokó. 'I hono fakafehu'i 'o Talafaivá, na'á ne tali pē **ko fo'ui ne fai**. Neongo 'ene 'ofa 'i he ta'ahiné, ka na'á ne fekau ke 'ave 'o tā. 'Io, ne tā pē e ta'ahiné ni 'o a'u ai pē ki he'ene mālōlō. Neongo na'e fakamamahi e iku'anga 'o Talafaivá ka 'oku hoko 'ene leá ke faka'ilonga'i ai hona kuonga mo Tele'a.

Ngāue'aki e talanoa **"TU'I TONGA KO TELE'A"** ke fakakakato'aki e ngāue 'oku 'oatú. Fakahokohoko 'a e ngaahi me'a mahu'inga he talanoá - (time line).

- a. 'Uluaki lisi e ngaahi me'a mahu'inga, na'e hokó mei he kamata ki he'ene 'osi.
 - e. Fili ha me'a mahu'inga 'e taha na'e hoko he talanoá 'o fakamatala'i mo e taimi na'e hoko aí.
1. _____
 2. _____
 3. _____
 4. _____
 5. _____

6. _____

7. _____

Fehu'i.Ngāue 4:Tā fakatātā e talanoá.

Ola ke a'usiá: Liliu 'a e fōtunga 'o e fa'u tohí ki ha fōtunga 'e taha pea fakamahino e kakai na'e kau he talanoá mo e ngaahi me'a mahu'inga na'e hokó 'i honau hokohoko totonu.

Sīpinga:

Tā fakatātā ha fo'i talanoa.

Fa'u ha talanoa mei ha faiva/tohi na'á ke mamata/lau ai.

Fakatātaa'i ha fo'i talanoa na'á ke lau.

- a. Fili ha tokotaha mei he talanoá na'á ke sai'ia ai. Fakamatala ki he 'uhinga na'á ke sai'ia aí. Fakakau ai hono 'ulungāangá.
- e. Fili ha tokotaha na'e 'ikai te ke sai'ia ai he talanoá. Fakamatala ki he 'uhinga na'e 'ikai te ke sai'ia aí.
- f. Tā e fakatātā 'o e toko taha ko ia na'á ke sai'ia aí. Fakahā 'i he fakatātaá ha me'a 'e nima fekau'aki mo e toko taha ko iá, hangē lanu hono 'ulu (lanu 'uli'uli).
- h. Ko e hā e akonaki na'á ke ma'u mei he talanoá?
- i. Tohi ha ngaahi palōvepi 'e fe'unga taha mo e talanoá.To'o mo e konga mei he talanoá 'oku 'uhinga ki ai e palōvepí.

Ngāue 5: Laukonga mo e Tali

Ola ke a'usiá: Faka'uhinga'i 'a e founga 'oku ngāue'aki 'e he tokotaha fa'u tohí ke a'usia ha taumu'a.

Fakahinohino:

- * Lau ke mita 'a e talanoá 'o ngāue'aki e ngaahi faka'ilonga fakakalamá pea faka'ilonga'i 'a e ngaahi fo'i lea mo e sētesi 'okú ne tala 'a e ngaahi kongokonga 'o e talanoá.
- * Lau tu'oua pea faka'ilonga'i e ngaahi konga he talanoá 'oku 'asi ai e fehu'í.
- * Lau e ngaahi fehu'í pea toki lau faka'osi e konga tohí pea kamata tali leva e ngaahi fehu'í.

TALANOA HONO TOLÚ

'Okú 'ilongata'a 'a e ngaahi taimi 'oku totonu ke tau pehē kuo kamata ai ha kuonga fo'ou. 'Okú 'ikai ke fa'a hoko fakafokifā 'a e ngaahi me'a fo'ou kae fai atu 'a e fanga ki'i liliú, ko e li'aki ē kae fokotu'u ē pea 'ikai ke loko tokangaekina 'e he kakaí pea tau hanga ki mui 'o fifili ki he ngaahi me'a mu'a, kuo mole pea pehē ki he ngaahi me'a fo'ou kuo fokotu'ú. 'Okú mahino ko e fu'u **liukava** kuo hoko 'o hū 'a māmani ki ha kuonga 'e taha.

Te tau lau ko e kamata 'o e ngaahi folau mama'o, na'e 'asi mai ai 'a papālangi ki hotau fonuá pea 'i hono hongofulu mā nima 'o e senitulí he folau 'a e matāpule Sēpeni ko Kolomupusí he 'Ōseni 'Atalanitikí 'o a'u ki he 'otu motu ko Uesi 'Initiisí ko e matapā ia ki hotau potu tahí ni.

Ko e taimi na'e ikuna'i ai 'e Kolomupusi 'ene fu'u ngāue ko iá, ko e senituli pē ia na'e fakanofa ai 'e Kau'ulufonua 'a hono tehina ko Mo'ungāmotu'á ko e 'uluaki tu'i he Ha'a Tu'i Takalauá.

Na'e kamata mai leva 'a e ngaahi tukui fonua 'Eulopé ke 'ahia mai 'a e potu tahí ni. Na'e fou mai ai 'a e lotú, akó mo e ngaahi me'a fo'ou kehekehe pē. 'I he'ene peheé, na'e liliu ai 'a e anga 'o e pule hotau fonuá. Na'e makatu'unga mei ai 'a e fu'u **liukava** he hongofulu mā hiva 'o e senitulí.

To'o mei he Tohi Ta'u 'e Teau: p7-8

Ngāue 6: Fa'u Maau.

Ola ke a'usiá: Fakamā'opo'opo pea fokotu'utu'u e fakakaukaú ki he'ene hokohoko lelei mo mahu'ingamālie.

Fakahinohino:

- 'Oku fie ma'u ke muimui pau ki he fakahinohino ki he anga hono fa'u 'o e maaú.
- Ko e ngaahi makatu'unga eni 'oku mahu'inga ke fakakau 'i ho'o fa'u maaú.

- * Kuo pau ke 'i ai e kaveinga 'o e maaú - 1
- * muimui he tu'utu'uní ke laine 'e 10 - 1
- * fenāpasi e maaú mo e kaveinga - 4
- * fakahū ha lea Tonga pe palōvepi 'e 2 he maaú - 1
- * faka'osi tatau 'a e faka'osinga 'o e ngaahi lainé - 1
- Fie ma'u ke meimei lōloa tatau pē 'a e ngaahi lainé - 1
- Fakahū ha lea heliaki 'i he maaú - 1

- a. Lau 'a e talanoá ke mahu'ingamālie.
- e. Fokotu'u ha kaveinga ki ho'o maaú 'o fakatatau ki he fo'i talanoá.
- f. Ngāue'aki pē ha fo'i laine 'e hongofulu.
- h. 'Oange ha faingamālie ki he toko taha kotoa pē ke lau 'ene fa'ú ki he kalasí.

Ngāue 7: Fa'u Talanoa.

Fakahinohino:

Ki mu'a pea fa'u ha talanoa, 'oku mahu'inga ke fakatokanga'i'a e ngaahi konga mahu'inga kuo pau ke faka'asi he talanoá. Fakatokanga'i ange ko e ngaahi talanoa ni'ihí na'e hoko ia he taimi lōloa hangē ko e ta'u 'e 10, ngaahi talanoa ni'ihí 'oku nounou pē 'a e taimi na'e fakahoko aí, hangē ko e uike 'e ua. 'E kau pē mo e ngaahi māhina, fa'ahi ta'u, hili ha 'aho 'e ua mei aí, 'aho hono hoko, 'e kau pē mo ia 'i he lau 'o e taimí.

- a. **Fili ha talanoa na'á ke lau pe sai'ia ai 'o fakakakato 'a e ngaahi fie ma'u ko ení.**

- 1. Hingoa 'o e talanoá.
- 2. Feitu'u mo e taimi, na'e hoko ai e talanoá (plot)
- 3. Kakai mahu'inga na'e kau he talanoá(characters)
- 4. Ngaahi me'a mahu'inga na'e hoko he talanoá(main events)

5. Fekau ‘oku ‘omi ‘e he talanoá (theme)
6. Fakamatala‘i e ‘uhinga ‘o e ngaahi lea fo‘ou ‘oku ‘asi ‘i he talanoá.

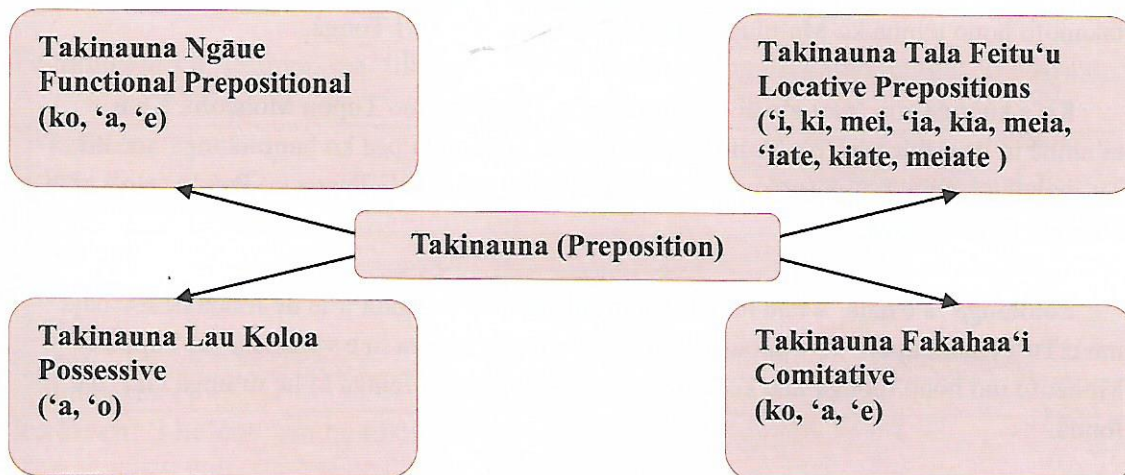

Ngāue 8: Kalama – Takinauna.

Ola ke a‘usiá: Fakapapapu‘i e tu‘unga fakakalama ko ení ‘i he taimi ‘oku fa‘u ai ha talanoa.

Fakahinohino:

Ko e tu‘unga fakakalama ko ení, ‘oku vahevahe ia ki he kulupu kehekehe ‘e nima. Ko honau fatongiá ke fakafelāve‘i ‘a e sētesí mo e nauna ‘oku fai ki ai ‘a e fakamatalá pe ko ia ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e talanoá.

1. Ko honau **tu‘u‘angá**: he sētesí ‘oku nau:

- a. tu‘u ‘i mu‘a ‘o taki e nauná.
Sīpinga: Na‘e ‘alu kia Sifa.
- e. tu‘u ‘i mu‘a ‘i he mu‘anauná.
Sīpinga: Na‘e heka ‘i he hoosí.

2. Ko ‘enau ngāue ‘i he sētesí:

- a. tokoni ki hono fakahinohino ha **Nauna** ‘i he sētesí.
- e. malava ke toe liliu ha **Nauna** ki ha toe **Nauna** kehe.
- f. Tokoni ki hono tala ‘o e **fo‘i** lea pe **konga Fakamatala** (phrase)
- h. fakafelāve‘i ‘a e **Tu‘unga Fakakalama** kehé mo e **Nauná**.

Laine‘i ‘a e Takinauna ‘o e sētesi taki taha.

1. Na‘á ne hoko ko honau taki.
2. Na‘e ha‘u meia Semi.